

O'ZBEK ADABIYOTIDA FOLKLOR VA MIFOLOGIK OBRAZLARNING TALQINI**Abduvohidova Umida Xolboy qizi**

Sergeli tuman politexnikumi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15797386>

Annatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiyotida mifologik obrazlar, turk mifologiyasi, dostonlardagi mifologik qahramonlar va folklora namunalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Turk mifologiyasi, afsona va rivoyatlar, to'qima obraz, miqlar, mifologik obrazlar, ertakdagi mifologik qahramonlar.

**ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФOLЬКЛОРНО-МИФОЛОГИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В
УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ"**

Аннотация. В данной статье говорится о мифологических персонажах узбекской литературы, турецкой мифологии, мифологических персонажах эпосов и примерах фольклора.

Ключевые слова: Турецкая мифология, легенды и повествования, текстильные изображения, мифы, мифологические образы, мифологические персонажи сказок.

**INTERPRETATION OF FOLKLORE AND MYTHOLOGICAL IMAGES IN UZBEK
LITERATURE"**

Annotation. This article talks about mythological characters in Uzbek literature, Turkish mythology, mythological characters in epics and examples of folklore.

Key words: Turkish mythology, legends and narratives, textile images, myths, mythological images, mythological characters in fairy tales.

Kirish.

Turk mifologiyasi tarixiy turk xalqlari ishongan mifologik butunlikka berilgan nomdir.

Qadimgi rivoyatlar turkiy xalqlarning qadimgi umumiy e'tiqodi bo'lmish tengrilik elementlarini o'z ichiga olishdan ko'ra ijtimoiy va madaniy mavzularga to'la. Ularning ba'zilari keyinchalik islomiy unsurlar bilan almashtirildi. Dunyodagi eng qadimiy adabiy hujjatlardan biri sanalgan "Dada Qo'rqut" dostonlarining asl nusxalari va Drezden kutubxonalarida saqlanmoqda.

Bu Egey va Anadolu sivilizatsiyasi mifologiyasi bilan o'xshashliklarga ega.

Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, turk mifologiyasi xuddi Tengrilikdagi kabi monoteistik asosdan politeistik asosga o'tgan.

Bundan tashqari, tarixiy turk xalqlari aloqada bo'lgan zardushtiylik, manixeylik va buddizm ham turklar mifologiyasidan izlarni meros qilib olgan. Shuning uchun, e'tiqod elementlarini hisobga olgan holda, umumiy ta'rif bo'lgan turk mifologiyasini "Turk mifologiyalari" deb atash to'g'riroq bo'lishi mumkin.

Aloeddin Juveyniyning so'zlariga ko'ra, qadimgi turklar o'z diniy rahnamolariga "Tuyuk", diniga esa "Namus" va "En-" so'zlarining birinchi ildizi bo'lgan "Namus" nomini berganlar.

Nevamis-i Ilahiyye" arabchada ishlatiladi. Yunon tiliga "Numus – Havus" deb tarjima qilingan bu so'z cheksiz kuch va iroda ma'nosida qo'llangan va sanskrit tilida "Xudo" so'zining ekvivalenti sifatida ishlatilgan. Turklar o'zlarining ruhoniylarini "Tuyun/Tuyon", folbin va sehirgarlarini "Kam" deb atashgan. Qolaversa, turklar diniy kitoblarini "Nom", tuyunlar esa "Nomiler" deb atashgan. Islom dinidan keyin o'g'uzlar o'z kamlariga "Ozan" deb nom berishgan.

"Shaman" soʻzi yevropaliklar tomonidan ishlatiladigan soʻz edi. Shamanlar jamiyatda uch xil kasbni, yaʼni "tabib", "sehrgarlik" va "folbin" bilan shugʻullangan. Turk mutafakkiri Ziyo Goʻkalpning fikricha, yevropaliklar notoʻgʻri "shamanizm" deb atagan turklarning qadimgi dinlarining asl nomi "tuyonizm" boʻlishi kerak. Yana Ziyo Goʻkalp himoya qilgan gʻoyalarga koʻra, turklarning dini dastlab "Naturalizm" sifatida qabul qilingan boʻlsa-da, aslida u baʼzi taxalluslardan tashkil topgan va baʼzi namunalar sigʻinadigan "Symbolizm" maʼnosini bildiradi. Turli sharoitlarda yashovchi jamiyatlarda oʻrtasida keng tarqalgan ushbu eʼtiqod tizimida din va sehnini ajratadigan boʻlsak, bir tomondan animizmning bir turidan kelib chiqqan "shamanizm" boʻlsa, ikkinchi tomondan, "tuyonizm"ni boshqaradigan "tuyonizm". xudolar va koinot.

Osmonning eng baland qavatida olamni boshqargan oliy xudo "Kayra Xon" va yer osti dunyosini boshqargan yovuz xudo "Erlik" nomli ikkita buyuk xudo borligiga ishonishgan.

Yerdagi tartibni taʼminlovchi va barcha turk qabilalarini boshqargan "Yer-suv xudolari" deb nomlangan boshqa xudolar ham boʻlgan.

"Oltoy turklari" osmon oʻn yetti qavatdan iborat, eng yuqori qavatda esa barcha xudolarning otasi hisoblangan "Kayra Xon" istiqomat qiladi, deb ishonishgan. Bu xudodan uch xil xudo chiqqan. Bu xudolarning birinchisi osmonning oʻn oltinchi qatlamida oltin taxtda oʻtirgan "Ulgen" edi. Ikkinchisi toʻqqizinchi qavatda yashovchi "Kizagan", uchinchi esa yettinchi qavatda uy qurgan "Mergen" edi. Qolaversa, bu qatlamda yeru osmonni yorituvchi "Dun Ana" nomini olgan "Oy ota" yashagan. Beshinchi qatlamda "Yaratuvchilarning Yaratuvchisi" deb atalgan "Katay Xon" yashagan.

Muhokama. Turk mifologiyasida Osmon Xudosi haqiqiy yaratuvchi kuchdir, u Kayra Xonning otasidir. Shayton Erlikxon yer osti hukmdori. Ulgen esa osmonning 16-qavatida yashaydi va Kayra Xonning oʻgʻlidir. "Barak Ata" moʻgʻul va turk mifologiyalarida moʻgʻullardan kelib chiqqan deb taxmin qilingan it boshli mavjudotga berilgan nom boʻlib, "Nokay Echege" nomi bilan ham tanilgan. "Umay" unumdorlik va farovonlikni anglatadi. Uning uchta shoxi bor, oq libos kiygan va tugʻiladigan bolalarni oʻzi tanlaydi. Ulgen, Umay va Barak otalar keyinchalik ilohiylashtirilgan.

Mifologik obrazlar – xalq, ogʻzaki badiiy ijodiyoti, yozma adabi-yot va sanʼat asarlaridagi mifologik negizga ega boʻlgan asotiriy shaxslar. Mifologik obrazlar muayyan voqeahodisaning jonlantirilgan timsoliy ifodasi boʻlib, voqelikning mohiyatini metaforik, ramziy va istioraviy holatda oʻziga koʻchiradi va uning shakliyi tajassumi hisoblanadi.

Oʻzbek mumtoz adabiyoti namoyandalarining asarlari, „Alpomish“, „Kuntugʻmish“, „Rustamxon“ hamda „Goʻroʻgʻli“ turkumiga mansub dostonlar, oʻzbek xalq afsonalari va ertaklaridagi Mifologik obrazlar shular jumlasidandir. Folklor va yozma adabiyotdagi Mifologik obrazlar badiiy talqinning toʻlaqonli chiqishi hamda poetik tafakkurning keng qamrovliligini koʻrsatish vazifasini bajaradi. Oʻzbek folklorida „Avesto“ asotirlariga aloqador Kayumars, Anaxita, Axriman, dev, pari, ajdar;

suv kulti bilan bogʻliq Hubbi, Sust xotin, Suv xotin, Chala xotin; shamol „piri“ si-fatida tasavvur qilingan Haydar, Yalli momo, Yalangʻoch ota, Choymomo; xalq taqvimiga aloqador Ayamajuz, Aziz momo, AhmanDahman; momaqaldirok, va chaqmoq „egasi“ Guldur momo; afsonaviy paxdavonlar sifatida tasvirlanuvchi Odami Od, Olangʻasar, Dorokoʻz; yovuz kuchlar haqidagi qarashlarni oʻzida ifoda etgan alvasti, yalmogʻiz kabi kupgina Mifologik obrazlar mavjud.

Qahramonlarning tashqi qiyofasiga ta'rif berish dunyo folklorida keng tarqalgan usullardan hisoblanadi. O'zbek xalq og'zaki ijodiyotida ham mazkur usuldan samarali foydalanilgan ko'plab ertaklarni uchratish mumkin. Xususan, "Farhod va Shirin", "Guloyim", "Ozodachehra" kabi ertaklardagi go'zal qizlar "oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor" so'zlari bilan ta'riflanadi.

"Kambag'al qiz", "Nigini shohi moron", "Suv qizi", "Baxt daraxti", "Sitoraxon", "So'lmas gul yoki vafodor xotin" singari ertaklaridagi qizlar esa to'lin oyga o'ziga xos tarzda ("Qiz o'zining husni-jamoli bilan to'lin oyni ham xira qilar ekan") qiyoslanadi. E'tiborlisi, ushbu formula, nafaqat sehrli va maishiy ertaklarda, balki "Sichqon bilan qo'ng'iz" nomli hayvonlar haqidagi ertakda ham qo'llangan. Bizningcha, bu ta'riflar egasi, shubhasiz pari obrazidir. Zero, parilar ko'pincha go'zal ayol qiyofasida tasavvur qilingan.

"Avesto"dagi "payrika" – mifologik personaj nomi bo'lib, genetik jihatdan pari obrazining arxaik ko'rinishlaridan biri ekanligini mutaxassislar tomonidan yakdillik bilan e'tirof etilgan... Masalan, V.Gerterning fikricha, "Avesto"dagi "payrika" – g'ayritabiiy husn-u jamolga ega bo'lgan sohibjamol ayol geteralar, yovuz sohira, ya'ni feya ma'nosida qo'llangan.

Qadimiy eroniyning diniy qarashlari va mifologiyasini tadqiq etgan taniqli ingliz olimi G.Gyuntergning yozishicha, "payrika" hosildorlik ma'budasi sifatida avvalo his-tuyg'uning inkarnatsiyasi, ya'ni qayta tirilish g'oyasi bilan bog'liqdir. Shu bois ular siymosida ayol tanasining barcha go'zalliklari-yu jozibasi mujassamlashgan.

A.Y.Bertelsning fikricha, "pari" so'zining o'zagi hind-yevropa bobo tilidagi "pery" leksemasi bo'lib, bu so'z zardushtiylikdan burungi mifologiyada go'zallik va muhabbat ilohasining atiqli oti hisoblangan.

O'zbek olimasi A.Mo'minovaning yozishicha, qadimgi mifologiyada parilar odamlarni yovuz kuchlar asoratidan qutqaruvchi afsonaviy xaloskor sifatida tasvirlangan. Davrlar o'tishi bilan pari obrazi hayotiylik kasb eta boshlagan; ular oddiy odamlarga xos belgi va xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan go'zallik timsoliga aylangan.

"Dunyo xalqlari miflari" ("Мифы народов мира") nomli qomusiy risolada yozilishicha, qadimgi antik davr va o'rta asr tasviriy san'atida keng ishlangan an'anaviy obrazlardan biri, boshi go'zal qiz suratida, tanasi esa qush siyratli mifologik jonzotdir. Bu mifologik obraz sirenlar deb ataladi. Yunon mifologiyasi talqinicha, sirenlar Axeloy degan daryo bilan bir farishtadan tug'ilgan demonogik jonzotlardir. Tanasining yarmi ayol, yarmi qushga mengzalgan bu jonzotlar dengiz o'rtasidagi serqoya orollarda yashashar, o'zlarining sehrli ovozlari bilan o'tgan-ketgan kema yo'lovchilarini maftun etib, orol sari chorlashar ekan. Mo'jizakor ovozga maftun bo'lib, orolga suzib kelgan kishilar sirenlar qo'lida nobud bo'lishar, shu bois sirenlar orolining qirg'oqlari odam suyaklari-yu quruqshab qolgan gavdalari bilan to'la bo'larkan.

Ayrim ilmiy manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, parilar – O'rta Osiyo xalqlari mifologiyasidagi demonologik obrazlardan biri. Ular aksariyat hollarda antropomorfik (insoniy) qiyofada tasavvur qilinadi. Shuningdek, qushlar (masalan, kaptar), hayvonlar va hatto alanga ko'rinishida bo'lishi ham mumkin. Shuningdek, osmon jismlaridan biri bo'lgan oyning qachonlardir go'zallik timsoli bo'lganini ham unutmaslik kerak.

Folklorshunoslar antagonistlarning o'ziga xos xususiyati tasvirlangan o'rinlarni ham alohida formula ekanini e'tirof etishadi. O'zbek xalq ertaklarida bunday formulalar unchalik ko'p emas. Masalan, "Kenja botir" ertagida "maxluqning bo'yi bir qarich, soqoli o'n qarich ekan"ligi aytiladi. "Erkenja" ertagidagi maxluqning "portreti" ancha mukammal chizilgan: "Bo'yi sakson gaz, kallasi kapaday, tanasi tepaday, har qo'li panshaxaday, oyog'i dushaxaday,

burni pakkining qiniday, ko'kragida o'sgan juni o'ttiz serkaning qiliday, ko'zi zig'irning gulidaymish". "Bulbuligo'yo" ertagidagi shahzoda "bo'yi minordek, har kifti chinordek, og'zi g'ordek, ko'zi eski qopdek, burni misli tandirdek" bir narsani ko'rib qoladi.

Xalq tasavvurida barcha yovuzliklarni tarqatuvchilar o'zga olamga, yot mamlakatlarga "narigi dunyo"ga mansub kuchlardir. Xalqlarning boshidan kechgan turli qonli urushlar, yovuzliklar ham ularning xayolot dunyosiga o'z ta'sirini o'tkazmay qolmagan. Odamlar yovuz kuchlarni jirkanch, badbashara va beo'xshov maxluq timsolida ifodalagan. Shu tarzda folklorda groteks obrazlar tizimi yuzaga kelgan.

Folklordagi g'ayritabiiy obrazlar biror mavjudot va voqelikning haqqoniy in'ikosi emas, bali qayta idrok va mushohada qilingan ijodiy in'ikosidir. Jahon folklorshunoslari, etnograflari, jumladan, J.Frezer va V.Y.Propp xalq og'zaki ijodidagi antropomorfik obrazlarni hayvonlarning madaniylashtirilishi oqibatida paydo bo'lgan deb sharhlaydilar.

Umuman, yovuz qahramonlar qiyofasi haqida fikr yuritganda, A.Afanasevning fikrlariga qo'shilmaslikning iloji yo'q. Olim ibtidoiy odam tasavvurini borliqni anglashga urinayotgan va har narsaga hayrat ko'zi bilan boqayotgan go'dak tasavvuriga qiyoslaydi.

Darhaqiqat, endigina dunyo bilan tanishayotgan bolaga yaproqning shitirlashi ham, daryoning shovullashi ham, shamolning uvullashi ham jonli bo'lib tuyuladi. Momaqalldiroq, yashin, sel, bo'ron, tun unda qo'rqinchli taassurot qoldiradi. U bularning barini jonli tarzda tasavvur qiladi.

Umuman, yovuz qahramonning g'ayrioddiy ko'rinishi, aniqrog'i, bir obrazda bir nechta jonzot xususiyatining birlashtirilishi ham uzoq yillik tarixiy asosga ega. Eng avvalo, qurama va duragaylik o'sha obrazning bu dunyo kishisi emas, balki o'zga olam vakili ekanidan dalolat beradi. Aytuvchi antagonist qiyofasini ta'riflash orqali tinglovchini yanada g'aroyibroq hodisalarga – o'sha qahramonning ajabtovur xatti-harakatlarini mantiq nuqtayi nazaridan qabul qilishga ruhan tayyorlab boradi.

"Olmos botir", "Bunyod polvon", "Ermana mergan" nomli ertaklarda qahramonga qayishadigan obrazlar tomonidan aytilgan "agar saloming bo'lmaganda, ikki yamlab bir yutardim" jumlasini ko'rishimiz mumkin.

Mutaxassislarning fikricha, bu so'zlar egasi aynan Yalmog'iz kampir obrazidir. Zero, manbalarda bir nechta ma'nosi mavjudligi e'tirof etilgan "yalmog'iz" so'zining bir sharhida "yamlab yutadigan og'iz" ta'rifi keltiriladi. Manbalarda "Ona urug' boshi hukmronligi va muqaddas momo kulti ta'sirida tashkil topganligi" uqtirilgan, shuningdek, "ona yo'li bilan bog'liq ajdodlar totemidan boshlanganligi" ta'kidlangan obrazning salom berib, hurmat ko'rsatgan (aniqrog'i, topingan) odamga homiylik qilishi tabiiy holdir.

Yalmog'iz obrazidagi salbiy va ijobiy funksiyalarning omixta kelishi, shubhasiz ona boshi hukmronligi va ota boshi tuzumlarining ta'siridandir. Ona boshi hukmronligida ayollarning mavqei, roli yuqori darajada bo'lgan, ota boshi bosqichiga kelib, butun hukmronlik erkaklar qo'liga o'tgani sababli barcha salbiy xislatlar ayollarga nisbat berila boshlangan, ularga taqab aytish urfga kirgan. Ibtidoiy kishilar hayotida sodir bo'lgan bunday o'zgarishlar xalq eposida ham o'z aksini topa boshlagan, albatta.

Yalmog'izga o'xshash obrazlar boshqa xalqlarning folklorida ham mavjud. Xususan, hindlarda Shakini – ayol jinsidagi jin, ajina; nemislarda Xoldo – jodugar; ketlarda yomonlik, kasallik, ofat keltiruvchi to'rt barmoqli ayol; Amerika hindularidagi Xanekasa – qorong'u dunyoda yashovchi, uchraganlarga o'lim keltiruvchi ayol; dravidlardagi Amma – qonxo'r bo'lib, kasallik tarqatuvchi ayoldir; abxazlarda odamxo'r ayol – Arunap; ruslarda Baba-Yaga;

vengerlarda – Bosokran; mordvinlarda – Vir-Ava; greklarda – bola o‘g‘irlovchi Gello, qozoqlarda jez tirnoq; ingush va chechenlarda – mayitlar dunyosiga o‘tish joyini qo‘riqllovchi Yeshandir.

Folklorshunos M.Jo‘rayevning asarlarida qayd etilishicha, o‘zbek xalq ertaklaridagi “yalmog‘iz” atamasi ikki lisoniy unsurdan tashkil topgan: “yal” + “mog‘iz”. Atamaning birinchi qismi, ya‘ni, “yal” (yoki “al”) so‘zi qadimgi turk-mo‘g‘ul-buryat mifologiyasidagi yovuzlik ramzi – “Alxa” yoki “Alaxa” obraziga aloqador bo‘lishi mumkin. Chunki turkiy tillarda yovuz kuch sifatida tasvirlanuvchi ko‘pgina mifologik obrazlar nomi (masalan, alvasti) “al” so‘zi ishtirokida yasalgan.

G.N.Potantin turkiy tilda so‘zlashuvchi xalqlar folkloridagi Jelbegan, Chalbegan, Talbegan, Yelbegan hamda Yalmog‘iz, Jolmous obrazlarining kelib chiqishi haqida yozar ekan, bu mifologik atamalarning barchasi turkiycha “ilon” ma‘nosini anglatuvchi “jilon // chilan” so‘zlariga bog‘liq ekanligini qayd etgan.

Agar tilimizdagi “yamlamoq”, “yalmamoq” so‘zlari ham “biror narsani yutib yuborish” ma‘nosini anglatishni nazarda tutsak, “il // yal // al // jal” o‘zaklari asosida yasalgan mifologik atama funksional jihatdan hind asotirida nomi tilga olingan Raxu (oy va quyoshni yutib yuborish maqsadida ularni ta‘qib qiluvchi ajdarho) obrazining muqobil tiplaridan biri ekanligi ma‘lum bo‘ladi. Binobarin, “saloming bo‘lmaganda ikki yamlab, bir yutardim” iborasi o‘zida negativ va pozitiv ma‘nolarni birdek namoyon etgani singari ushbu so‘zlarni aytgan obraz ham salbiy va ijobiy xislatlarni o‘zida mujassamlashtirgan bo‘ladi.

Qahramondan minnatdor bo‘lgan jonzotlarni chaqirishi va o‘sha jonzotlar yordamida muvaffaqiyat qozonishi ham sehrli ertaklarda ko‘p uchraydigan epizodlardan hisoblanadi.

“Sohibjon bilan Ahmadjon”, “Suhrob bilan Mizrob”, “Tilla baliq” nomli ertaklarda bir vaqtlar qahramon qo‘yib yuborgan baliq qahramonni murodiga yetkazgach, o‘zini tanitadi. Ungacha esa baliq odam qiyofasida yuradi.

“Zar kokilli yigit”, “Kenja botir”, “Ota vasiyati”, “Qilichqora”, “Bulbuligo‘yo” nomli ertaklarda jonzotni chaqirish uchun uning tutatqisi kuydiriladi.

J.Frezerning yozishicha, ibtidoiy odam o‘zining sochini tanasining ajralmas qismi, ya‘ni jonli narsa deb bilgan. Soch tolasida odam joni va kuch-qudrati, magik quvvati mujassamlashgan bo‘ladi deb o‘ylagan ajdodlarimiz sochni oldirishdan cho‘chiganlar. Chunki sochi olingan odam o‘zining magik qudratidan mahrum bo‘ladi deb tushunganlar. Shu bois sochni avaylab-asraganlar, unga ziyon yetkazmaslikka harakat qilganlar. Qabila boshliqlari, kohin va shomonlar esa ba‘zan umr bo‘yi soch oldirishga haqqi bo‘lmagan. Uzun sochli odam tangri nazari tushgan ulug‘ zot sanalgan. Shunday ekan, sochning to‘kilib ketishi, ya‘ni kallik xudolar qarg‘ishiga uchraganlik, magik qudratdan benasiblik alomati hisoblanadi.

NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI.

Dunyo xalqlarida, xususan, lazginlarda soch tolasini yoqish o‘sha soch egasini yordamga chaqirishning magik vositasi ma‘nosini anglatar ekan. Demak, hadya etilgan qil (pat) o‘z mohiyati bilan qadimgi insonlarning, hayvon va qushlarning ruhi, ularning har bir a‘zosida yashaydi kabi qarashlari bilan bog‘lanadi. Atoqli folklorshunos B.Sarimsoqovning yozishicha, mifologik tasavvurlar rivoji bilan bog‘liq holda hayvon tanasining hamma yeridagi qil emas, balki o‘ta darajada belgilangan tana qismidagi qilgina magik qudratga ega bo‘ladi. Rus olimi C.Y.Neklyudovning haqli ko‘rsatishicha, magik qil (pat) sehrli, jismoniy va ma‘naviy qudratga ega bo‘lib, u hamma vaqt taqdim etilgan shaxsga baxt, muvaffaqiyat keltiradi.

Umuman olganda, bu formulada yaxshilik va yomonlikning javobsiz qolmasligi haqidagi xalq qarashlari o'z aksini topgan.

Bu belgilar magik qudratga ega bo'lib, aynan yoqilganda ularning bu xislati namoyon bo'ladi. Demak, bu yerda sehrli hodisa yuz berishi olov vositasida amalga oshmoqda, ya'ni olov sehrli narsa va uning egasi o'rtasida vositachi bo'lib, unga ilohiy tus berilmoqda. Ma'lumki, olov kosmogonik miflarda hayot elementlaridan biri sifatida ishtirok etadi. Shuning uchun ham qadimda juda ko'p xalqlarda olov kulti mavjud bo'lgan. T.Rahmonov ushbu mifologik motivda olov vositasida sehrli hodisaning amalga oshishini olov kultining ertakdagi izlari deb qarash mumkinligini e'tirof etadi.

“Quyosh yerining pahlavoni”, “Podachi yigit”, “Shamshirboz”, “Ahmadjon bilan Luqmonjon”, “Uch og'ayni” ertaklarida xalq boshiga balo-qazo yog'dirgan dahshatli ajdarning tasvirini ko'rishimiz mumkin.

Ajdar obrazining mifologik tabiati, kelib chiqishi va epik asarlar syujet qurilishidagi badiiy vazifalari xususida ilmiy adabiyotlarda ayrim mulohazalar bayon qilingan. Bizningcha, bu obrazning genezisi qadimgi o'rta osiyoliklarning tabiat kultlariga ishonish bilan bog'liq an'analarga borib taqaladi.

Ajdar(ho) O'rta Osiyo mifologiyasida yovuz kuchlarning ilonsifat ko'rinishdagi timsoliy obrazi bo'lib, uning faoliyati ezgulikka xizmat qiluvchi kosmik mavjudlikni vayron qilish, buzish va yo'q qilishga qaratilgan. U doimo ezgulik kuchlariga qarshi chiqadi, ularga to'sqinlik qilishga harakat qiladi.

Turkiy mifologiyaning eng qadimgi namunalarida Aji dahaka, asosan salbiy obraz sifatida keladi. U otashparastlik dinining muqaddas kitobi “Avesto”da saqlanib qolgan. Unda turkiy qavmlar, xususan, qadimgi Xorazm elatlari orasida paydo bo'lgan mifologiyaning dastlabki qatlamlari o'z ifodasini topgan.

Demak, Aji dahaka afsonaviy ilon ko'rinishida tasavvur qilingan xayoliy mavjudot nomi bo'lib, ayni paytda yovuzlik kuchlari sirasiga mansub mifologik obraz hamdir. O'rta Osiyo xalqlari mifologiyasining taraqqiyoti davomida Aji dahaka antropomorf qiyofa ham kasb etgan.

Qadimgi xitoyliklarning mifologik e'tiqodlariga ko'ra, ajdar obrazi ilohiylashtirilgan hamda unga daryo va ko'llar xudosi sifatida qaralgan. Oilaviy-maishiy marosimlarda turli xil ramziy – ritual raqslar va aytimlar vositasida ajdarni chaqirib, xonadonlariga tinchlik, baxt ato etishini so'raganlar.

Sharq mifologiyasida katta e'tiborga ega bo'lgan ajdar obrazi aslida eng qadimgi totemistik qarashlaridan biri sifatida yuzaga kelgan va ilohiylashtirilgan. Ba'zi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, qadimgi xitoy mifologiyasida ajdar obrazi keng qo'llanilishining sababi bir vaqtlar u Sya qabilasining totemi hisoblanganligidir. Bu qabila asotirlari esa keyinchalik butun Xitoy madaniyatiga asos bo'lgan.

Afsonalarida tasvirlangan ajdar o'z mohiyatiga ko'ra, sinkretik obrazdir. Bu personaj kamida to'qqiz xil ko'rinishni o'zida birlashtiradi. Uning kallasi tuyaniki, bo'yni ilonniki, tirnog'i burgutniki, yelkasidagi tig'simon bo'rtmalari karp baliqniki, oyoqlari yo'lbarsniki, quloqlari sigirniki, shoxlari kiyikniki, ko'zlari shaytonniki, qorni chig'anoqnika o'xshash holda tasvirlangan. Ajdarho g'ayritabiiy, ya'ni turli xil jonzotlar haqidagi xalq qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan mifologik jonzot – ezgulik timsoli sifatida tasvirlangan. Bu xayoliy-mifologik jonzotning har bir a'zosi alohida vazifa bajaradi. Ammo uning tangalar bilan qoplangan, uzun tanasi ko'proq ilonni eslatadi.

Umuman olganda, Sharq xalqlarining tasavvuricha, ajdar bilan ilon obrazi mushtarak sifatlarga ega. Aytishlaricha, ilonga qirq yil odam nazari tushmasa, u ajdarga aylanarmish.

V.Y.Proppning yozishicha, shomonlarning ajdar qiyofasiga kirib, aniqrog'i, ajdar niqobini kiyib, muayyan marosimlarini o'tkazishi nihoyatda keng tarqalgan odatlardan biri. Zero, ajdar shomonlik maqomini belgilovchi qiyofa hamdir. Hozirgi Xitoy, Yaponiya, Koreya va boshqa Sharqiy Osiyo ibodatxonalarida saqlanib qolgan shomonlar odatiga ko'ra, shu kunlarda ham ajdar, ilon raqslari o'ynaladi. Ajdar esa maqom vazifasini o'taydi.

"Sunbul qush", "Gungila", "Hotam", "Besh qiz", "Suhrob bilan Mizrob" ertaklarida go'zal malikaga uylanmoqchi bo'lgan devlar haqida hikoya qilinadi.

Ilmiy tadqiqotlardan ma'lum bo'ladi, dev obrazi tarixan mifdan ertakka, ertakdan dostonlarga o'tib, ming yillardan beri mifologik obraz sifatida yashab kelmoqda. J.J.Frezer, V.Y.Propp kabi etnograf va folklorshunos olimlar ertaklardagi arxaik jonivorlar tarixiy faktdan ko'ra ko'proq timsoliy xarakterga egaligini inkor etishmaydi. Ularning fikricha, arxaik obrazlarda ifodalagan jonzotlarni o'sha arxaik tasvirga va o'sha davr kishisi psixologiyasiga qaytibgina to'g'ri baholash mumkin.

Folklorshunos J.Eshonqulovning "O'zbek xalq og'zaki ijodida dev obrazining mifologik asoslari va badiiy talqini" nomzodlik dissertatsiyasida qayd etilganidek, dev obrazi "Avesto"da ham muhim o'rin tutadi. Unda devlar yovuzlik timsoli – iblislar shaklida tasvir etiladi. Zardushtiylilik devga iloh, ma'bud yoki tangri deb emas, balki yovuz kuchlar sifatida baho beradi. "Avesto"ning "Vendidat" bobida dev tasviri bir necha bor qaytariladi. Devlar Axraman insonni yo'ldan ozdirish uchun yo'llagan yovuz ruhlari bo'lib, Axramazda va uning ishlariga qarshi kurashadi. "Avesto"dagi dev obrazi turkiy xalqlar mifologiyasidagi dev obraziga o'xshash va ayni paytda farqli tomonlari ham bor. "Avesto"da devlarga qarshi kurashuvchi diniy ruhoniylar haqida hikoya qilinadi va bu ruhoniylar bizga turk mifologiyasidagi shomonlarni eslatadi.

Oltoy, umuman, boshqa xalqlar mifologiyasiga ko'ra, maxluqlar eng chiroyli ayollarni va bolalarni o'g'irlab o'zining xizmatkoriga aylantiradi. Yovuz kuchlarning aynan qiz bolalarni talab qilishining o'ziga xos izohlari mavjud. J.Frezerning ta'kidlashicha, Nil daryosi bo'yida yashovchi xalqlar yosh qizlarni yasantirib, daryoga tashlaganlar. Go'yoki shu yo'l bilan qiz va er deb qaralgan daryoni nikohlaganlar. Shu yo'sinda "qizlarning daryoga qurbonlik qilinishi ibtidoiy insonlar tasavvurida hosildorlikning mo'l bo'lishini ta'minlagan".

Xorazm afsonalariga ko'ra, shomon devlardan iborat homiy ruhlarning qornini to'yg'azishi, buning uchun qurbonlik keltirilishi shart bo'lgan. Bir so'z bilan aytganda, ushbu formula, mohiyatan, qadimgi ajdodlarimiz e'tiqodidagi qurbonlik marosimini ifodalaydi. Zero, etnolog E.B.Taylor qurbonlik marosimlarini xuddi iltijo va duolar kabi insoniyatning ilk, eng quyi bosqich taraqqiyotiga xos deb qaraydi.

V.Y.Proppning ta'kidlashicha, ajdarho va devlarning qiz o'g'irlashi qadimda arvohlarning jonni o'g'irlashi haqidagi tushunchalarni ifodalaydi: "O'lim shuning uchun ham yuz beradiki, marhumning jonini kimdir (aniqrog'i, marhumlar dunyosiga mansub kimdir) o'g'irlab ketadi".

Xulosa. So'nggi so'z o'rnida ayta olamanki, devlarning qizlarni o'g'irlab, tutqunlikda saqlashini patriarxal tizimning matriarxal tamoyillar ustidan qozongan g'alaba timsoli sifatida tahlil etgan tadqiqotlar ham yo'q emas. Zero, erkaklar oila va urug' boshiga kelgach, avvaliga hukmron bo'lgan ayollarning ko'plab huquqlari, xususan, muhabbat borasidagi erkinliklari keskin chegaralandi. Bu holatga ko'nikish esa oson kechmagan. Shu sabab barzangi, qo'pol va aqlan zaifroq devlar timsolida, aslida nikoh prinsiplariga qat'iy amal qilgan erkaklar tasvirlanadi.

Asrlar davomida syujet va talqinlar o'zgarib ketgan bo'lsa-da, motiv va ifoda o'zgarmasdan qolavergan.

Albatta, ertak formulalarida ifodalangan obrazlar ta'rifida mifologik asoslar asl holida saqlanib qolgan deb bo'lmaydi. Insoniyat tarixidagi muayyan davrlarning mafkurasi va dunyoqarashi unga ta'sirini o'tkazgani shubhasiz. Shu sababli ushbu obrazlarga bo'lgan munosabatning juz'iy o'zgarishlarga uchrashi tabiiy hol.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асотирлар ва ривоятлар. 1-китоб. Тўплаб, нашрга тайёрловчилар М.Муродов ва М.Шайхова. – Т.: Ёш гвардия, 1990. – Б.41.
2. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Наука, 1970.
3. Бухорий С.С. Баҳоуддин Нақшбанд ёки етти пир. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – Б.25.
4. Боболардан қолган нақллар. (Афсона, ривоят, ирим-сирим ва халқ тақвими). Тўплаб, нашрга тайёрловчилар, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: М.Жўраев, У.Сатторов. – Т.: Фан, 1998. – Б.9- 22.
5. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т.: Фан, 1991.
6. Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. – Т.: Ўзбекистон, 1990.
7. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Т.: Фан, 1995;
8. Жўраев М. Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар. – Т., 1994.
9. Жўраев М., Шомусаров Ш. Хизр // Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Т.: Фан, 2001. – Б.104-118.
10. Жўраев М. Хоразм мифологиясида Ҳубби култи. – Илм сарчашмалари. – Урганч. – 2002. – №1. – Б.19-24.
11. Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. Сўзбоши. – Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002. – Б.28-38.